

HALİLÎ, Şemseddin

(شمس الدين الخليلي)

Ebû Abdillâh Şemsüddin Muhammed
b. Muhammed el-Halîlî
(ö. 800/1397 [?])

Ünlü astronom ve matematikçi.

Hayatı hakkında pek az bilgi vardır. Şam'da yaşamış, Emeviyye Camii'nde müezzinlik ve muvakkitlik yapmıştır. Bir süre kendisi gibi bir muvakkit olan İbnü's-Şâtîr ile birlikte çalıştığı bilinmektedir. Halîlî'nin şöhreti, başlıca eserini teşkil eden ve İslâm astronomisinde küresel astronominin matematiksel çözümü için zirve sayılan vakit tayinine ilişkin cetvellerinden kaynaklanmaktadır. Onun cetvellerine Kahire ve İstanbul gibi büyük şehirlerde yüzyıllar boyunca başvurulmuş, Şam'da ise XIX. yüzyıla kadar onlardan faydalanılmıştır. Çok sayıda yazma nüshası bulunan bu cetveller, özellikle 1970'li yıllarda araştırmacı David A. King'in yaptığı çalışmalarla ayrıntılı biçimde ilim âlemine tanıtılmıştır (bk. bibl.). Halîlî, aynı nisbeyi taşıyan ve yine aynı sahalarda eser vermiş olan çağdaşı Şerefeddin Ebû İmrân Mûsâ b. Muhammed el-Halîlî ile karıştırılmamalıdır (Sarton, III/2, s. 1527).

Halîlî'nin cetveller dizisinde, 1. Şam enlemi için güneşe göre vakiti gösteren cetveller; 2. Şam'ın enlemi için namaz vakitlerini gösteren cetveller; 3. Bütün enlemler için güneşe göre vakit tayinine yardımcı olacak matematik fonksiyonlara dair cetveller; 4. Bütün enlemler için küresel astronomi problemlerini çözmek üzere hazırlanmış yardımcı matematik fonksiyonlara dair cetveller; 5. Coğrafi enlem ve boylamın bir fonksiyonu olarak kibleyi gösteren bir cetvel; 6. Ayın ekliptik koordinatlarını ekvatorial koordinatlara dönüştürmek için hazırlanmış cetveller yer almaktadır. Bunlardan birinci ve ikinci tür cetveller, X. yüzyılda yaşamış olan Mısırlı astronom Ebû'l-Hasan İbn Yûnus'a atfedilen Kahire için hesaplanmış küresel astronomi tablolarına benzemektedir. Bu tablolar daha sonra İbnü's-Şâtîr tarafından Şam'ın enlemi için 33° 30', ekliptiğin eğimi için 23° 31' değerleri kullanılarak tekrar hesaplanmıştır. Halîlî'nin çağdaşı alet yapımcısı Muhammed b. Ahmed el-Mizzî bir saat açıları tablosu düzenlemiş ve benzer namaz cetvellerini Mısır'da kullanmıştır. Onun bu cetvellerde Şam'ın enlemi için daha önce Suriyeli astronomlar tarafından tesbit edilen 33° 27' ve ekliptiğin

eğimi için 23° 33' değerlerini esas aldığı görülür. Halîlî'nin bu cetvellerini, Mizzî'ninkileri yeniden düzenlemek amacıyla hazırlamış olduğu anlaşılmaktadır. Üçüncü tür cetveller namaz vakitlerinin tesbitine yardımcı olacak şekilde tanzim edilmiştir ve güneşin meridyen yüksekliğiyle bu yüksekliğine bağlı azimutunu verir. Günün belirli bir vaktinde güneşin boylamının ve herhangi bir enlem için ölçülmüş saat açısının kolaylıkla bulunması hususunda kullanılan bu cetveller, daha sonra Mısır ve Tunus'ta bazı astronomlar tarafından kendi eserleriymiş gibi takdim edilmiştir. Dördüncü tür cetveller bazı küresel astronomi problemlerini çözmek amacıyla hazırlanmış olup küresel üçgenlere ilişkin kosinüs kadesinin kullanımını içerirler. Halîlî bu konuda üç fonksiyonu tabloştürmüştür; bu fonksiyonlar $R = 60$ ve $\sin \vartheta = R \sin \vartheta$ olmak üzere şunlardır :

$$1) f_{\varphi}(\vartheta) = \frac{R \sin \vartheta}{\cos \varphi} ;$$

$$2) g_{\varphi}(\vartheta) = \frac{\sin \vartheta \tan \varphi}{R} ;$$

$$3) G(x, y) = \arccos \left\{ \frac{R_x}{\cos y} \right\} .$$

Beşinci türü teşkil eden cetvel Ortaçağ İslâm astronomi ve trigonometrisinin en önemli problemlerinden biri olan kible tayinine, sonuncu cetveller ise hilâl ölçümlerini kolaylaştırmak amacı ile ayın ekliptik koordinatlarının ekvatorial koordinatlara dönüştürülmesine ilişkindir.

Bu cetvellerin tek tek adları bilinmemektedir. Bunlardan Şam'ın enlemine göre vakit tayini için hazırlanmış olanı *Cedvelü fazli'd-dâ'ir* ve *'amelî'l-leyl* ve *'n-nehâr* adını taşımaktadır (Brockelmann, GAL Suppl., II, 157; Sarton, III/2, s. 1526); *el-Cedvelü'l-âfâki* denilen cetvel ise hangisi olduğu tesbit edilememiştir (Suter, s. 169; dünya kütüphanelerindeki yazmaları için bk. King, DSB, XV, 260).

Halîlî'nin bu cetvellerden başka çeşitli trigonometrik kadranlar hakkında *Risâle fi'l-'amel bi'l-murabba'*, *Risâle fi'l-'amel bi'l-ceybi'l-gâ'ib* ve *en-Nücûmû'z-zâhire* adlarını taşıyan üç risâlesi bulunmaktadır (Brockelmann, GAL Suppl., II, 157). David A. King, bunların ilkinin Halîlî'ye nisbetinin kesin, ikincisinin muhtemel olduğunu söylemekte, üçüncüsünün ise Halîlî ile birlikte Abdülazîz b. Muhammed el-Vefâî adlı daha sonra yaşamış Mısırlı bir astronoma da nisbet edildiğini belirtmektedir (DSB, XV, 260-261).

BİBLİYOGRAFYA :

Suter, *Die Mathematiker*, s. 169; Brockelmann, GAL, II, 156-157; Suppl., II, 157; Kehhâle, *Mu'cemû'l-mu'ellifin*, XI, 277; Sarton, *Introduction*, III/2, s. 1526-1527; D. A. King, "Al-Khalili, Shams al-Din Abu 'Abdallah Muhammad Ibn Muhammad", DSB, XV, 259-261; a.mlf., "Al-Khalili's Auxiliary Tables for Solving Problems of Spherical Astronomy", *Journal for the History of Astronomy*, sy. 4 (1973), s. 99-100; a.mlf., "Al-Khalili's Qibla Table", JNES, sy. 34 (1975), s. 81-122; Cemâleddin el-Fendî, *Allâh ve'l-kevn*, Kahire 1987, s. 74-77.

YAVUZ UNAT

HALİLÎYE MEDRESESİ

(bk. HACI HALİL PAŞA MEDRESESİ).

HALİLÂNÂME

(خليل نامه)

Abdülvâsi Çelebi'nin

(ö. 817/1414-15'ten sonra)

Hz. İbrâhim'in hayatını anlatan
mesnevisi

(bk. ABDÜLVÂSÎ ÇELEBÎ).

HALÎLULLAH

(خليل الله)

Allah'ın dostu anlamında

Hz. İbrâhim için kullanılan lakap

(bk. İBRÂHİM).

HALÎLULLÂH-ı KİRMÂNÎ

(خليل الله كرماني)

(ö. 860/1456)

Ni'metullâhiyye tarikatının
Hindistan'daki ilk temsilcisi.

775'te (1374) İran'ın Kirman şehri yakınındaki Kûhbandân köyünde doğdu. Ni'metullâhiyye tarikatının piri Ni'metullâh-ı Vefî'nin (ö. 834/1431) oğludur. Soyu, İmam Ca'fer es-Sâdık'ın oğlu İsmâil'e ulaşmaktadır. İlk tahsilini doğduğu yerde tamamlayan Halîlullah tasavvuf terbiyesini babasından aldı. Babasının vefatı üzerine onun yerine seccadenişin oldu. Tarikatın merkezi olan Mâhân'da irşad faaliyetine devam ederken Timur'un oğlu Şâhruh'un daveti üzerine Herat'a göç etti. Timurlular'la aralarında anlaşmazlık çıkınca 840'tan (1436) sonra, dört oğlundan biri olan Mîr Şemseddin'i Ni'metullâhiyye Tekkesi'nin yönetimi ve türbedarlığı için Mâhân'da bırakarak Habîbullah ve Muhibbullah adlı iki oğluyla birlikte Behmenîler'in hüküm sürdüğü Hin-

distan'ın Dekken bölgesine gitti. Behmenî Sultanı I. Ahmed (1422-1436), daha önce babası Ni'metullâh-ı Vefî'yi Dekken'e davet etmiş, şeyh bu davete yaşlılığını mazeret göstererek icâbet etmemiş, yerine Halîlullah'ın oğlu Nûrullah'ı göndermiş, Behmenî Sultanı da Nûrullah'a "melikü'l-meşâyih" unvanını vererek ülkesinde yaşayan sûfilerin mânevî lideri konumuna yükseltmişti. Halîlullah Şah Dekken'de büyük bir saygıyla karşılandı. Oğullarının Behmenî hânedanına damat olmaları üzerine de sarayla yakın ilişkiler kurdu ve Sultan II. Alâeddin Ahmed'in güvenini kazanarak bölgenin en meşhur sûfilerinden biri oldu.

Ni'metullâhiyye tarikatı onun döneminde Şîî bir görünüm kazanmış, Behmenîler'in başşehri Bîder'de açtığı dergâh, XVIII. yüzyılın sonlarına kadar tarihin Hindistan'daki merkezi olarak faaliyet göstermiştir.

Hayatının son yıllarını ibadet ve tefekkürle geçiren Halîlullah Şah vefat edince Bîder'de hükümdar mezarlarının bulunduğu yerin yakınlarına defnedildi. Sultan II. Alâeddin Ahmed tarafından adına bir türbe yaptırıldı. Daha sonra ailesine mensup bazı kişilerin de defnedildiği bu bölge zamanla Halîliyye diye meşhur oldu. Halîlullah Şah'ın oğulları ve torunlarının bir kısmı devletin önemli mevkilerinde bulundular. Bîder'deki tekke ailenin yönetiminden çıkınca bölgede yetişen Ni'metullâhî dervişleri İran'a geçerek tarihi burada canlandırdılar.

BİBLİYOGRAFYA :

Firîşte, *Târîh* (nşr. J. Briggs), Bombay 1832, I, 633-635, 654; a.e.: *History of the Rise of the Mahomedan Power in India* (trc. J. Briggs), London 1829, II, 418-420; Ma'sûm Ali Şah, *Târâ'îk*, III, 84-104; Seyyid Ali, *Burhân-ı Me'âşir*, Haydarâbâd 1936, s. 54, 65, 68, 75, 81; Abdülhay el-Hasenî, *Nûzhetü'l-havâtır*, III, 71; G. Yazdani, *Bidar: Its History and Monuments*, Oxford 1947, s. 115-128; R. Gramlich, *Die schiitischen derwischorden Persiens*, Wiesbaden 1965, I, 26-69; N. Pourjavady - P. L. Wilson, *Kings of Love: The History and Poetry of Ni'matullahi Sufi Order*, Tehran 1978, s. 23, 28-29, 86-88; a.mlf., "The Descendants of Shah Ni'matullah Wali" *IC, XLVIII* (1974), s. 49-57; Mes'ûd Hümâyûnî, *Târîh-i Silsilehâ-yi Tarîka-i Ni'metullâhiyye der İran* [baskı yeri yok], 1358 hş./1979, s. 27-31; Jawad Nurbakhsh, *Masters of the Path: A History of the Masters of the Ni'matullahi Sufi Order*, New York 1980; H. K. Sherwani, *The Bahmanis of the Deccan*, Delhi 1985, s. 133-134; Farhad Daftary, *The Ismâ'îlîs: Their History and Doctrines*, Cambridge 1990, s. 463-465, 467, 498, 708-709; Abdülhüseyn-i Zerrinkûb, *Dünbâle-i Cüstücû*, Tahran 1369 hş., s. 199.

FARHAD DAFTARY

HALİLÜRRAHMAN

(bk. HALÎL).

HALİLÜRRAHMAN KÜLLİYESİ

Şanlurfa'nın sembolü olan külliye.

Gölbaşı mahallesinde, külliyein teşekkülünde 150 x 30 m. boyutlarında, kabaca uzun dikdörtgen şeklinde, bir havuza çevrilmiş olan Balıklıgöl adındaki küçük bir gölün etrafında yer alır; ilk binası XIII. yüzyılda yapılmış, XVIII ve XIX. yüzyıllarda yeni birimlerin eklenmesiyle külliye haline getirilmiştir. Halîlürrahman Camii, Halîlürrahman Medresesi, Rıdvâniye Camii ve Rıdvâniye Medresesi ile bir hazîreden oluşur. İçinde yiyeceğe inananlar için başına bir felâket geleceğine inanılan sazan balıklarının yaşadığı Balıklıgöl, efsaneye göre Nemrut'un mancınıkla kaleden attığı Hz. İbrâhim'in düştüğü yerde ateşin suya dönüşmesiyle meydana gelmiştir.

Külliyein en eski binası, gölün güney kıyısının batı köşesine yakın kesiminde yer alan Halîlürrahman Camii'dir. Bazı kaynaklarda, aynı zamanda Urfa'nın en erken tarihli camii olan binayı Abbâsî halifelerinden Me'mûn'un yaptırdığı söylenmekteyse de kitabesinden 608 (1211-12) yılında Selâhaddin-i Eyyûbî'nin yeğeni el-Melikü'l-Eşref Muzafferüddin Mûsâ tarafından inşa ettirildiği öğrenilmektedir. Bizans dönemine ait bir kilisenin yerine yapıldığı sanılan cami, zamanla çeşitli değişikliklere uğrayarak Eyyûbî mimarisine has özelliklerini büyük ölçüde yitirmiş ve 1810 yılında yapılan köklü onarım sırasında da bugünkü şeklini almıştır. Halk arasında Döşeme Camii veya bünyesinde bulunan Hz. İbrâhim'in makamından dolayı Makam Camii adlarıyla da anılır. Kesme taş mimarisine dıştan bir bütün olarak görünen bina aslında iki bölüm halindedir. Kaş kemerli bir kapıdan girilen kutsal su kaynağının önün-

deki kubbeli kare mekân makam kısmını oluşturur. Dikdörtgen planlı cami kısmında, ortada dört pâyenin taşıdığı pandantif geçişli bir kubbe ile etrafında sekiz çapraz tonozun örttüğü kable duvarına paralel üç sahnalı bir düzenlemeye gidilmiştir. Cami, tonozları destekleyen kemerlerin altında açılmış üçerli pencere gruplarıyla aydınlatılmıştır. Yarım daire kesitli mihrap nişi sütunçelere yaslanan kademeli iki sivri kemerle çevrilmiştir; sağında yer alan kesme taş minber ise sade bir yapıya sahiptir ve basık bir piramidal külâh ile örtülüdür. İç mekân kireçle sıvanmış, süslemeye yer verilmemiştir. 1991 yılı onarımında beden duvarları üzerine korkuluk şebekeleri eklenerek cami örtüsü kubbeleri çevreleyen bir teras haline getirilmiştir. Caminin güneydoğu köşesinden yükselen ve harım içinden geçen kare planlı minarenin aslında Bizans kilisesinin çan kulesi olduğu ileri sürülmekteyse de iddianın doğruluğu şüphelidir. Gövdedeki yatay silme kuşağı ile tepelikteki ikiz kemerli açıklıkların sütunçe başlıklarında akantus yapraklı bezemeler mevcuttur. Batı cephesinde, nesihle kartuşlar içine yazılmış altı satırlık kitâbe bulunmaktadır.

Halîlürrahman Medresesi, 1871 yılında Urfa Evkaf Müdürü Mustafa Efendi tarafından yaptırılmıştır. Caminin makam kısmına bitişik geniş bir eyvanla başlayarak köşede kuzeye dönüp gölün batı kıyısını kaplar ve karşı köşede göle girinti yapan kubbeli bir maksûre ile sona erer. Gölün batı kıyısı boyunca dizilmiş olan tonoz örtülü molla hücreleri farklı boyutlardadır ve önlerindeki iki kat Bursa kemerli revaklarla dikkat çekerler. Caminin doğusunda minarenin dibinden başlayan hazîrede kubbeli üç türbe bulunmaktadır, bunlardan ikisinin Şâzelîyye şeyhi Ali Baba ile Urfaî âlim Buluntu Hoca'ya ait olduğu bilinmektedir.

Mimari bakımdan Halîlürrahman Külliyesi'nin en gösterişli birimleri, gölün kuzey kıyısını kaplayan Rıdvâniye Camii ile Rıdvâniye Medresesi'dir. Yıkılan hama-

Halîlürrahman
Külliyesi'nin
planı

